

РОМАНЮК В. О.,
аспірант кафедри теорії
та історії держави і права
(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

УДК 340.1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ МАЙНОВИХ ЗАХОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

У статті висвітлено актуальні питання сутності та правової природи майнових заходів юридичної відповідальності в кримінальному праві. Проаналізовано підходи провідних учених щодо визначення понять «кримінальна відповідальність» і «майнові заходи кримінальної відповідальності». Окреслено особливості застосування майнових заходів у кримінальному праві.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, майнові заходи кримінальної відповідальності, штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна.

В статье освещены актуальные вопросы сущности и правовой природы имущественных мер юридической ответственности в уголовном праве. Проанализированы подходы ведущих ученых к определению понятий «уголовная ответственность» и «имущественные меры уголовной ответственности». Указаны особенности применения имущественных мероприятий в уголовном праве.

Ключевые слова: уголовная ответственность, имущественные меры уголовной ответственности, штраф, исправительные работы, ограничение по военной службе, конфискация имущества.

The article covers actual questions of the essence and legal nature of property measures of legal liability in criminal law. The approaches of leading scientists to the definition of the concepts of “criminal responsibility” and “property measures of criminal responsibility” are analyzed. The features of application of property measures in the criminal law are outlined.

Key words: criminal liability, property measures of criminal liability, fine, corrective labor, service restrictions for servicemen, confiscation of property.

Вступ. У реаліях сьогодення постійна боротьба зі злочинністю залишається незмінною проблемою суспільства. Адже загострена криміногенна ситуація є одним із чинників, що стоять на заваді стабільності та розвитку нашої держави, її національної безпеки. Саме тому особливої актуальності набуває вироблення і правильне застосування ефективних засобів протидії цьому негативному явищу, одним із яких виступають заходи юридичної відповідальності в кримінальному праві.

Зважаючи на активні процеси реформування кримінального законодавства в Україні та сучасні тенденції щодо гуманізації кримінально-правової політики в державі, виникає потреба у визначенні правової природи та сутності майнових заходів юридичної відповідальності у кримінальному праві. Адже ефективне застосування таких заходів допоможе не лише зменшити кількість правопорушень, а й зміцнити міжнародний авторитет держави.

Дослідження питань юридичної відповідальності в кримінальному праві та її майнових заходів набуло розвитку в наукових працях провідних учених, зокрема таких:

Л.В. Багрій-Шахматова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, В.К. Грищука, В.П. Козирєвої, В.М. Куца, В.Я. Тація, В.О. Тулякова, М.І. Хавронюка, П.В. Хряпінського та інших. Проте актуальним і донині залишаються питання щодо поняття кримінальної відповідальності загалом, а також її майнових заходів, зокрема. Ці та деякі інші питання кримінального законодавства залишаються дискусійними, не знайшли єдиного підходу щодо їх вирішення і потребують чіткого законодавчого врегулювання.

Постановка завдання. Мета статті полягає у всебічному аналізі, розкритті поняття, сутності й особливостей застосування майнових заходів юридичної відповідальності в кримінальному праві.

Результати дослідження. Варто зазначити, що поняття «кримінальна відповідальність» на сьогодні не має законодавчого визначення і науковцями трактується по різному. Наприклад, Я.М. Браїнін розглядає кримінальну відповідальність як обов'язок особи, що вчинила злочин, бути підданою певним несприятливим кримінально-правовим заходам [3, с. 25]. На думку Ю.В. Бауліна, кримінальна відповідальність розуміється як обмеження прав і свобод особи, винної у вчиненні злочину, яке передбачене Кримінальним кодексом України і застосовується судом та здійснюється органами держави, спеціально уповноваженими на виконання обвинувального вироку суду [2, с. 30]. На думку А.І. Санталова, кримінальна відповідальність – вимушене зазнавання винною особою негативних наслідків злочину у формі осудження (державного осуду) та примусу правопорушника до цього уповноваженими державними органами [5, с. 18].

Узагальнюючи, кримінальну відповідальність можна визначити як вимушене зазнавання та перетерпіння особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених Кримінальним кодексом України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціально уповноваженими на те органами держави.

Виникає необхідність з'ясувати, що являють собою майнові заходи юридичної відповідальності в кримінальному праві та яка їхня правова природа.

В узагальненому вигляді заходи кримінальної відповідальності можна визначити як передбачені законом засоби впливу на поведінку особи, яка вчинила злочин, пов'язані з обмеженням чи позбавленням найбільш значущих для людини прав і свобод та спрямовані на досягнення соціально корисних цілей і результатів [8, с. 169].

Як свідчить судова практика, кримінально-правові заходи протидії злочинності можуть бути ефективними лише в тому випадку, якщо вони застосовуються із дотриманням принципу їх індивідуалізації. Водночас можливість індивідуалізації покарання, що призначається за вчинений злочин, залежить передусім від діапазону кримінально-правових заходів впливу, які має у своєму розпорядженні суд [4].

Отже, кримінальна відповідальність завжди передбачає певні позбавлення правопорушника. Це міра його покарання. Тому за своєю суттю заходи, через які реалізується кримінальна відповідальність, поділяються на три групи: моральні, майнові та особисті [8, с. 169].

Аналізуючи чинне кримінальне законодавство та практику його застосування, можна зробити висновок, що серед кримінально-правових заходів протидії злочинності важливу роль відіграють майнові покарання, тобто покарання, пов'язані з обмеженням майнових прав засуджених (штраф, конфіскація майна, виправні роботи і службові обмеження для військовослужбовців) [9, с. 315]. Під час застосування покарань майнового характеру реалізуються ті правообмеження, які не властиві покаранням, пов'язаним з обмеженням і позбавленням волі, завдяки чому підвищується ефективність покарань загалом.

Варто зазначити, що немає єдиного визначення майнових заходів кримінальної відповідальності.

Наприклад, В.П. Козирєва визначає покарання майнового характеру як заходи державного примусу, які встановлені законом про кримінальну відповідальність і застосовуються за вироком суду до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину та полягають в обмеженні й позбавленні прав засуджених щодо задоволення їхніх майнових інтересів [4].

Отже, майнові заходи кримінальної відповідальності або ж покарання майнового характеру – це передбачені законом заходи впливу на особу, яка визнана винною у вчиненні злочину вироком суду, пов'язані з настанням для неї негативних, не вигідних правових наслідків і обмежень майнового характеру і виражаються в позбавленні майнових благ.

Покаранням майнового характеру притаманні певні спільні ознаки (основні і додаткові), наявність яких дає змогу виділити їх в окрему групу. Основною ознакою є те, що головний каральний елемент цих покарань полягає в обмеженні (штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців) та позбавленні (конфіскація майна) майнових прав засудженого. Додатковими під час застосування цих покарань є такі ознаки:

1) засуджені не ізолюються від суспільства і не втрачають соціально-корисних зв'язків із ним;

2) більшою мірою забезпечуються сприятливі умови для ресоціалізації засуджених, що, у свою чергу, знижує можливість рецидиву злочинів [4].

Роблячи невеликий екскурс в історію, варто зазначити, що система покарань змінювалась протягом різних періодів розвитку кримінального законодавства. Не були винятком покарання майнового характеру. Звичайно, що перш за все, такі зміни залежали від соціального, суспільно-політичного та економічного розвитку самої держави. Адже змінювались погляди у етиці, моралі і політиці, змінювались відповідно шляхи і методи боротьби зі злочинністю.

Аналізуючи розвиток національного законодавства, В.П. Козирєва виділяє умовно п'ять основних періодів розвитку кримінального законодавства про покарання майнового характеру: а) перший – від Руської Правди XI століття до Литовських статутів – перша половина XVI століття; б) другий – друга половина XVI століття – середина XIX століття; в) третій – друга половина XIX століття – жовтень 1917 р.; г) четвертий – радянський період – кінець XX століття; ґ) п'ятий – початок XXI століття. Така періодизація покарань майнового характеру – це не тільки історія їх розвитку, а й зміст державної політики у боротьбі зі злочинністю, час прийняття законів, що відображають фундаментальні рішення держави щодо призначення покарань.

Найбільш характерними видами кримінальних покарань майнового характеру були «віра», «дика віра», «потік і пограбування», «вина рядова, панська, злодійська», «продаж», «урок», «пеня», «головництво», «нав'язка майна», «до шкатули військової», «відшкодування збитків», «грошові стягнення та опис рухомого майна в державну казну», «матеріальна відповідальність за збитки завдані поміщикам», поновлення, а за неможливості відшкодування завданих збитків – конфіскація всього або частини майна, примусові роботи без утримання в місцях позбавлення волі, штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна тощо [4]. Отож ми бачимо, що історія покарань майнового характеру виливається в конкретні поняття кримінально-правової думки, погляди і переконання, а значить обов'язково має враховуватися як в подальшій законотворчій діяльності, так і в практичній діяльності судів при призначенні покарань.

Сьогодні згідно із статтею 51 Кримінального кодексу України (далі – КК України) у разі настання кримінальної відповідальності судом можуть бути призначені такі покарання майнового характеру: штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців та конфіскація майна [1].

Характерною особливістю порядку відбування штрафу, виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців та конфіскації майна є те, що їх об'єктом виступає не воля злочинця, а лише його кошти чи майно, які за допомогою караючої сили цих покарань у вигляді примусу вилучаються із власності засудженої особи. Тобто кара як засіб досягнення мети цих покарань реалізується лише у примусовому обмеженні майнових прав [6, с. 253].

Водночас, аналізуючи правову природу покарань майнового характеру, висловлюємо думку про те, що для таких покарань більш характерним є наявність виправно-превентивного та ресоціалізаційного впливу на особу засудженого, а не карального. На підтвердження

такого судження М.П. Черненко слушно виділяє три основні форми впливу майнових покарань на засуджену особу:

- превентивну, яка характеризується формуванням і функціонуванням потреб, інтересів та мотивів її поведінки;
- виховну, суть якої криється в загальноідеологічному впливі таких покарань на внутрішній світ суб'єкта через формування правової свідомості та правової культури, що, звісно, сприяє виправленню поведінки засудженого;
- спеціально-юридичну, соціально-правова природа якої криється в обмеженні майнових прав засудженого [7, с. 10].

Незважаючи на переважний ресоціалізуючий вплив такого роду покарань, не слід залишати без уваги і каральний вплив майнових покарань. Так, основним за значенням каральним елементом у змісті покарань майнового характеру є майнове стягнення, що признається засудженому судом. Тому чим вищий розмір штрафу чи відсоткових відрахувань, чим більша частка конфіскованого майна, тим більшим, відповідно, буде і каральний вплив. І саме від того, яка сума грошей стягується, яке майно конфіскується, яка його вартість, залежить і репресивна сила та ефективність покарань майнового характеру.

Крім цього, при застосуванні майнових покарань, не слід забувати про такі основоположні принципи, як законність, гуманізм та справедливість, а також співрозмірність вчиненого злочину призначеному покаранню. Адже саме такий підхід в комплексі здатний здійснити попереджувальний вплив на поведінку правопорушника і поведінку інших нестійких осіб.

На підтвердження цієї думки В.П. Козирева зазначила, що під час призначення покарань майнового характеру принцип законності забезпечується виконанням нормативних приписів з обов'язковим урахуванням їх особливостей. Зокрема, конфіскація майна не може бути призначена без призначення основного покарання, а штраф може бути застосований як основне, так і додаткове покарання; за вчинення одного злочину засудженому може бути призначене лише одне покарання майнового характеру; неприпустимо як зменшення розміру штрафу нижче тієї межі, яка передбачена в нормі Загальної частини КК України, так і збільшення межі, зазначеної в санкціях Особливої частини КК України; лише з урахуванням особи винного може бути забезпечена ефективність призначення покарань майнового характеру; конфіскація майна застосовується лише за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, вчиненого з корисливих мотивів; застосування всіх покарань майнового характеру обмежено категорією певних суб'єктів [4].

Реалізація принципу визначеності та обґрунтованості покарання при призначенні засудженому покарань майнового характеру вимагає від судових органів необхідної мотивації обрання засудженому покарання із точною вказівкою як виду, так і його строку і має свої особливості. Наприклад, у разі призначення штрафу суди мають зазначити відповідний розмір штрафу у національній валюті (а не обмежуватися вказівкою на розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, що підлягає стягненню). Призначаючи покарання у виді виправних робіт чи службового обмеження для військовослужбовців, суд зобов'язаний чітко визначити розмір відрахувань із заробітку або грошового забезпечення засудженого. Відсутність вказівки на цей розмір є підставою для скасування вироку. Застосовуючи до засудженого конфіскацію майна, суд обов'язково зазначає, чи конфіскується все майно або його частина.

Принцип гуманізму призначення покарання полягає в тому, що застосування покарань майнового характеру не повинно приводити засудженого до стану повного позбавлення майна або основних соціальних благ. На реалізацію цього принципу в законі прямо зазначено, що штраф визначається з урахуванням матеріального стану винного (ч. 2 ст. 53 КК України), також законом передбачений перелік майна, що не підлягає конфіскації.

Принципу справедливості відповідають положення закону та практика превалюючого призначення покарань майнового характеру за злочини, які відрізняються від інших корисливим мотивом. Відсутність такого мотиву є підставою для незастосування судом цих покарань [4].

Висновки. Отже, зважаючи на викладене, треба зробити висновок про те, що майнові заходи юридичної відповідальності в кримінальному праві або ж, інакше кажучи, покарання майнового характеру (штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна) є важливим елементом і мають самостійне значення в системі покарань, за допомогою яких здійснюється протидія кримінальним правопорушенням. Крім того, цій групі покарань притаманні певні спільні ознаки, які і дають змогу виділити їх в окрему групу. Основною ознакою є те, що головний каральний елемент цих покарань полягає в майнових обмеженнях та позбавленнях для засуджених.

Також вважаємо за доцільне на законодавчому рівні передбачити і закріпити поняття майнових заходів кримінальної відповідальності (покарання майнового характеру), визначивши їх як передбачені законом заходи впливу на особу, яка визнана винною у вчиненні злочину вироком суду, пов'язані з настанням для неї негативних, невігідних правових наслідків і обмежень майнового характеру і виражаються в позбавленні майнових благ.

Крім того, зауважуємо, що під час застосування заходів майнового характеру реалізуються ті правообмеження, які не властиві покаранням, пов'язаним з обмеженням та позбавленням волі, завдяки чому підвищується ефективність майнових покарань в цілому.

Водночас під час застосування заходів майнового характеру не варто забувати про такі основоположні принципи, як законність, гуманізм і справедливість, а також співрозмірність вчиненого злочину призначеному покаранню. Адже саме коли такі заходи будуть відчутними для засудженого і співмірними вчиненому ним злочину, тільки тоді можна буде говорити про здійснення превентивного впливу як на поведінку засудженого, так і на поведінку інших нестійких осіб.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
3. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. Москва : Юридическая литература, 1963. 275 с.
4. Козирева В.П. Кримінальні покарання майнового характеру за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. URL: http://dysertaciya.org.ua/disertaciya_1_1094.html.
5. Санталов А.І. Теоретические вопросы уголовной ответственности. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1982. 96 с.
6. Ткачук В.Є. Соціально-правова природа порядку відбування кримінальних покарань майнового характеру. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 250–255.
7. Черненко М.П. Проблеми теорії і практики виконання майнових покарань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2007. 19 с.
8. Чуб В.О. Теоретико-правові особливості заходів юридичної відповідальності в кримінальному праві. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : зб. матер. II Міжнар. наук.-практ. конф., 25 жовтня 2017 р. / відп. ред. доц. Н.В. Коленда. Луцьк, 2017. С. 168–170.
9. Шаповалова О.А. Майнові покарання за злочини у сфері господарської діяльності: проблеми застосування. *Право України*. 2012. № 11–12. 450 с.

